Metric ৰ কথা যদি ক'ব যাওঁ আমাৰ batch টোৰ লগতযে কি কি হোৱা নাছিল । প্ৰথমতে maths ৰ পৰীক্ষা cancel হৈছিল , মানে সিদিনা কিবা কাৰণত অসম বন্ধ আছিল । তাৰ পিছত আহিলো বিজ্ঞানৰ পৰীক্ষা লৈ সিদিনাও আৰু কোনোবা এটা চেন্টাৰত বিজ্ঞানৰ ঠাইত সমাজ অধ্যয়নৰহে পেপাৰ দি দিছিল । আৰু বিজ্ঞানৰ পেপাৰখন, যিদিনা আমাৰ মেট্ৰিক শেষ হ'ব লাগিছিল তাতকৈ আৰু ১৩ দিন পিছতহে পাতিছিল ।আৰু এনেকৈ সমাজ অধ্যয়নৰ পেপাৰ আৰু নতুনকৈ কৰিলে কিন্তু সিদিনা আকৌ কোনোবা এটা চেন্টাৰত নতুন পেপাৰ কেইখনৰ ঠাইত আকৌ পুৰণি পেপাৰ কেইখনকে আকৌ আমাৰ ৰাইজক বিলাই দিলে । আমাৰ পৰীক্ষা শেষ হওতে মুঠ এমাহ ৬ দিন লাগিছিল । বাৰু পৰীক্ষাটো গ'ল কিন্তু লেঠাটো লাগিল তেতিয়াহে যেতিয়া শুনিলো যে ক'ৰবাত আমাৰ পেপাৰ গৰুৱে খালে । মানে ক'ব গলে এখন মহাভাৰতহে হৈছিল ।😅🤣😂

Batch of 2012

প্রশ্ন: বেদান্ত দর্শন বলতে কি বুঝ?

উত্তর — উপনিষদসমূহকে বেদান্ত বলা হয়। বেদান্ত দর্শন মানে উপনিষদসমূহের দর্শন। উপনিষদগুলির সূত্রাকারে বাদরায়ণ ব্রহ্মসূত্র রচনা করেছিলেন। উপনিষদ, ব্রহ্মসূত্র এবং ভগবদ্গীতাকে একত্রে প্রস্থানত্রয়ী বলা হয়। প্রস্থানত্রয়ীর অনেক ভাষ্য আছে। কিন্তু শংকরাচার্য, ~~রামানুজাচার্য~~ রামানুজাচার্য এবং মাধ্বাচার্যের ভাষ্যই প্রধান। সুতরাং এই তিনজন আচার্যের দর্শনকে বেদান্ত দর্শন বলা হয়। আর অন্য ভাষ্যকারদের দর্শন এই তিনজনের কোনো একজনের আশ্রয়ে গড়ে উঠেছে।

প্রশ্ন: শংকরাচার্যের অদ্বৈতবেদান্তের 'ব্রহ্ম'র ধারণা ব্যাখ্যা কর।

উত্তর:— শংকরাচার্যের অদ্বৈতবেদান্ত দর্শনের মূল কথাটি হল "ব্রহ্ম সত্য, জগৎমিথ্যা, জীবো ব্রহ্মৈব নাপরঃ", অর্থাৎ ব্রহ্মই একমাত্র সত্য; জগৎ অলীক, ব্রহ্মই জীবের স্বরূপ। মনুষ্য জীবন এবং বস্তুময় জগৎ অনিত্য, সীমিত। কিন্তু মানুষের চৈতন্যই অসম্পূর্ণ, সীমিত অবস্থা থেকে মুক্তি লাভ করে এবং নিত্য, পূর্ণ, অসীম অনন্তলোকে উন্নীত হতে চাইছে। সেই নিত্য, পূর্ণ, অসীম অনন্তলোক হচ্ছে অনিত্য জগতের অন্তরালস্থ এক পরম সত্তা। শংকরাচার্যের মতে অনিত্য জগৎ আপেক্ষিক। সেই সত্যতাবাদ গ্রহণ করি তবে সে জগতের ব্রহ্ম বা পরমাত্মার বিবর্ত বলা যায় অবভাসমাত্র। জগতের এই আপেক্ষিক বস্তুগুলো অনিত্য, মিথ্যা। অতএব জাগতিক বিষয়সমূহ

অজ্ঞানতা যে অপরিবর্তনীয় সত্তা আছে, সেটাই একমাত্র সত্য বা নিত্য অস্তিত্ব। এই অস্তিত্ব সমালোচক বা তার্কিক সকলেরই আছে। কিন্তু অবিদ্যার জন্য এই নিত্য যথার্থ অস্তিত্বের উপলব্ধি করা যায় না। ~~[illegible]~~ এই নিত্য অস্তিত্বই হচ্ছে ব্রহ্ম।

~~[illegible]~~ শংকরাচার্যের মতে ব্রহ্ম হচ্ছে পরম অস্তিত্ব এবং মূল ভিত্তি যার যেহেতু যাকে ব্রহ্মাণ্ড আবরণ বিস্তৃত হয়ে আছে। সুনির্দিষ্ট বিচারে পরম সত্তা সর্বব্যাপ্ত, অতীন্দ্রিয়, অলৌকিক এবং অসীম। এখানে পরম ব্রহ্ম সকল প্রকার সম্বন্ধহীন, ক্রিয়াহীন, ভেদরহিত। পরমসত্তা ব্রহ্ম নির্গুণ, নিরুপাধিক এবং নিরপেক্ষ। পরমসত্তা 'অদ্বৈত' সব ধরণের ভেদাভেদই নাই। উপনিষদেও সেজন্যে পরমসত্তাকে 'নেতি, নেতি' 'এইটো নয়', 'সেইটো নয়' রূপে নঞর্থক রূপে উল্লেখ করা হয়েছে।

ব্রহ্মের দুটো লক্ষণ আছে, একটা স্বরূপ লক্ষণ আর আরেকটা তটস্থ লক্ষণ। অস্তিত্ব, চৈতন্য আর আনন্দ ব্রহ্মের স্বরূপ লক্ষণ। সেজন্যে উপনিষদে ব্রহ্মকে 'সচ্চিদানন্দ' রূপে উল্লেখ করা হয়েছে। সর্বময়, স্রষ্টা, কর্তা, ভোক্তা হচ্ছে ব্রহ্মের তটস্থ লক্ষণ। প্রথমটোকে পরব্রহ্ম বা নির্গুণ ব্রহ্ম আর দ্বিতীয়টোকে অপরব্রহ্ম বা ঈশ্বর বোলা হয়। পরমব্রহ্মই পরব্রহ্ম বা পারমার্থিক সত্তা আর অপরব্রহ্ম হচ্ছে লৌকিক দৃষ্টিতে নির্ণয় করা ব্রহ্ম বা ঈশ্বর। শংকরাচার্যই মনে করেন যে ঈশ্বর কোনোমতেই পরম সত্য নয় এর কারণ ঈশ্বর বিশেষক আর গুণযুক্ত। ঈশ্বর সর্বগুণসম্পন্ন। কিন্তু ব্রহ্ম স্বরূপতঃ নির্গুণ, নিরাকার, শুদ্ধ সত্তা মাত্র। চরম আধ্যাত্মিক উপলব্ধির স্তরে ঈশ্বর অর্থহীন, কারণ সেই স্তরে অস্তিত্ব আর বিশেষত্ব (existent and content) মাঝেও কোনো পার্থক্য নাই যে সাকারেন্দ্রিয়ের (Concrete Reality) উপর ওঠে। পরমব্রহ্ম পরম সত্য, এক মূর্ত অস্তিত্ব যার অন্তর্ভুক্ত সকলো বিষয়বস্তুর সমাধান হয়, যে চৈতন্যস্বরূপে জ্ঞাতা-জ্ঞেয়র পার্থক্যও বিলুপ্ত হয়ে পারে।

শুদ্ধ চৈতন্যস্বরূপ আত্মাই হচ্ছে ব্রহ্ম। লৌকিক অভিজ্ঞতায় আত্মা বা ব্রহ্ম অজ্ঞেয়। আত্মা বা ব্রহ্ম উপলব্ধি বা অনুভব আত্মাম। ইন্দ্রিয় যেমন উপলব্ধি করতে পারি। সেই উপলব্ধি হচ্ছে আত্মার স্বরূপের জ্ঞান আর মুক্তি। বৃহদারণ্যক উপনিষদেও শংকরাচার্যও সেজন্যে বলেন "অহম্ আত্মা-ব্রহ্ম বা অহম্ ব্রহ্মাস্মি" অর্থাৎ আমিই ব্রহ্ম।

প্ৰঃ শংকৰাচাৰ্য্যৰ দৰ্শনৰ 'অবিদ্যা'ৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰা।

বা

শংকৰাচাৰ্য্যৰ দৰ্শনৰ 'মায়াতত্ত্ব' সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

উত্তৰ: শংকৰাচাৰ্য্যৰ অদ্বৈতবাদী দৰ্শনৰ এক বিশেষ দিশ হৈছে মায়াতত্ত্ব বা অবিদ্যাৰ বিশ্লেষণ। শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে 'ব্ৰহ্ম সত্য, জগত মিথ্যা; জীৱ ব্ৰহ্মস্বৰূপ।' অৰ্থাৎ ব্ৰহ্ম এক আৰু অদ্বৈত। ব্ৰহ্ম পৰম সত্য। জগত অলীক বা মিছা। জীৱ ব্ৰহ্মস্বৰূপ আৰু জগত মাত্ৰ ব্ৰহ্মৰ অৱভাস।

জগতৰ এনে অৱভাসিক ৰূপৰ ব্যাখ্যা দিবৰ বাবে শংকৰাচাৰ্য্যই এক বিশেষ তত্ত্বৰ সহায় লৈছে। সেই তত্ত্বই হৈছে মায়াতত্ত্ব বা অবিদ্যা। শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে মায়া হৈছে এনে এক শক্তি যি ব্ৰহ্মৰ যথাৰ্থ ৰূপ আবৃত কৰি তাৰ ঠাইত মিথ্যা জগতক প্ৰকাশ কৰে।

অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শন অনুসৰি মায়া বা অবিদ্যা হৈছে অধ্যাস। কোনো এটা বস্তু অন্য বস্তুৰূপে প্ৰতীত হ'লে তাক কোৱা হয় অধ্যাস। বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ মূলত এক সত্যহে বিদ্যমান আৰু সেয়া হ'ল পৰব্ৰহ্ম। মায়া বা অধ্যাসৰ বাবে আমি এক, অদ্বৈত ব্ৰহ্মক 'বহুধা জগত'ৰূপে প্ৰত্যক্ষ কৰো। মায়া বা অবিদ্যা আঁতৰিলে আমাৰ মনৰ অজ্ঞানতাৰ ধাৰণা আঁতৰ হয় আৰু 'নাম-ৰূপ'ৰ বহুধা জগতখন [illegible] অভিন্ন হয়। মায়া ব্ৰহ্মৰ শক্তি হ'লেও মায়াৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্ম প্ৰভাৱিত নহয়। যিদৰে যাদুকৰ এজনে মায়াশক্তিৰ দ্বাৰা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ভেলকি প্ৰদৰ্শন কৰে; সেইদৰে মায়াশক্তিৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্মই বহুধা জগতৰ ব্যৱহাৰিক ৰূপক উপস্থাপন কৰে।

শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে, মায়া বা অবিদ্যাৰ বাবে নিষ্ক্ৰিয়, নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম সক্ৰিয় আৰু সগুণ হৈ পৰে। মায়াশক্তিযুক্ত ব্ৰহ্মই ঈশ্বৰ। সেইবাবে ঈশ্বৰ ব্ৰহ্মৰ অভিব্যক্তি মাত্ৰ, ব্ৰহ্ম নহয়। ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ কৰিলে অবিদ্যা আঁতৰ হয় আৰু ঈশ্বৰ আৰু জগতৰ মিথ্যাত্বৰ ধাৰণাৰ অৱসান ঘটে।

Page - 9

মায়ার দুটি শক্তি আছে। সেগুলি হল – আবরণ শক্তি এবং বিক্ষেপণ শক্তি। মায়াই আবরণ শক্তিবলে সত্তার যথার্থ স্বরূপকে আবৃত করে রাখে। যেমন: রজ্জু সাপের অধ্যাস। রজ্জুর প্রকৃত স্বরূপ প্রাথমিকভাবে আবৃত করে রাখে এবং সেখানে রজ্জুর জায়গায় ভুল প্রত্যয় হয়। আবরণ শক্তির এই কার্য মায়ার নঞর্থক ক্রিয়া। আবার বিক্ষেপণ শক্তিবলে মায়াই মিথ্যা জগৎকে প্রতিভাত করে। মায়ার এই বিক্ষেপণ শক্তিবলে অদ্বিতীয় ব্রহ্মের জাগতিক জ্ঞান হয় এবং ব্রহ্ম জগৎরূপে প্রতিভাত হয়। বাস্তবিকপক্ষে, আবরণ এবং বিক্ষেপণ মায়ার দুটির প্রধান কাজ।

শঙ্করাচার্য্যই মায়ার কতগুলি বৈশিষ্ট্যের উল্লেখ করিছে —

1. অদ্বৈতবাদে মায়া সাংখ্যদর্শনের প্রকৃতির মতো জড় ও অচেতন, কিন্তু এটা মৌলিক সত্তা নয়। ই চেতন পুরুষ বা ব্রহ্মের বিপরীত।

2. ব্রহ্ম ভাবাত্মক, মায়া অভাবাত্মক; সে সদায় ব্রহ্মকে আশ্রয় করিয়ে থাকে।

3. মায়া অনাদি, কারণ ব্রহ্ম এবং জগৎ অনাদি।

4. মায়া ভ্রম, যথার্থ নয়। মায়ার ভাবাত্মক আর অভাবাত্মক দুটি দিক আছে। বিক্ষেপণ শক্তি মায়ার ভাবাত্মক দিক আর আবরণ শক্তি মায়ার অভাবাত্মক দিক।

5. মায়া সৎ নয়, অসৎ ও নয় বা দুটোই নয়। ইহাকে সদসদনির্বচনীয় বলা হয়।

6. মায়ার একটি প্রাতিভাসিক আর ব্যবহারিক লক্ষণ আছে যাকে ব্যবহারিক সত্তা বলা হয়। মায়া একটা প্রতিভাস মাত্র যার নিজস্ব স্থিতি নাই।

7. মায়া একটা মানসিক বা বৌদ্ধিক প্রক্রিয়া যাকে অজ্ঞান বলা হয়। জীবের ক্ষেত্রে ইহাকে অবিদ্যা আর বিশ্বের ক্ষেত্রে মায়া বলা হয়।

8. বিদ্যা এবং যথার্থ জ্ঞান উদয় হলে মায়া অন্তর্হিত হয়।

9. মায়ার আশ্রয় এবং বিষয় ব্রহ্ম। কিন্তু ব্রহ্ম অকলুষিত। মায়া অপরিহার্য বা ঈশ্বরের শক্তি।

প্ৰশ্ন: ৰামানুজৰ ব্ৰহ্ম সম্পৰ্কীয় মতবাদ তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰা।

উত্তৰ:- ৰামানুজ এজন বৈদান্তিক। কিন্তু ৰামানুজৰ বেদান্ত দৰ্শন 'বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ' নামে জনাজাত। ৰামানুজৰ মতে ব্ৰহ্মই একমাত্ৰ সত্য। কিন্তু শংকৰাচাৰ্য্যৰদৰে ৰামানুজে 'নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মক' স্বীকাৰ নকৰে। তেওঁৰমতে সগুণ ব্ৰহ্ম বা ঈশ্বৰহে সত্য। ঈশ্বৰ, জীৱ, আৰু জগত এই তিনিটা একে ব্ৰহ্মৰে তিনিটা অংগ বা অংশস্বৰূপ।

পাশ্চাত্য দাৰ্শনিক স্পিনোজাৰ দৰ্শনত দ্ৰব্য আৰু ইয়াৰ গুণৰ মাজত যি সম্বন্ধ বিদ্যমান, ৰামানুজৰ দৰ্শনত ঈশ্বৰ, জীৱ আৰু জগতৰ মাজত সেই সম্বন্ধই বিদ্যমান। ৰামানুজৰ দৰ্শনত ব্ৰহ্ম দ্ৰব্য, চিৎ বা জীৱ আৰু অচিৎ বা জগত ইয়াৰ গুণ। ৰামানুজৰ এই ব্ৰহ্ম সগুণ, জগত-কাৰণ, ৰক্ষাকৰ্তা, সংহাৰকৰ্তা আৰু ভক্তৰ পৰম কৰুণাময় ভগৱান।

ৰামানুজে ব্ৰহ্ম আৰু ঈশ্বৰ অভিন্ন বুলি স্বীকাৰ কৰাৰ কাৰণে তেওঁৰ ব্ৰহ্মবাদ শংকৰাচাৰ্য্যৰ পৰা ভিন্ন। দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা উভয়ৰে পাৰ্থক্য এনেধৰণৰ —

1. শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে ব্ৰহ্ম গুণাতীত আৰু ভেদহীন। কিন্তু ৰামানুজৰমতে ব্ৰহ্ম গুণবিশিষ্ট আৰু ভেদযুক্ত।

2. শংকৰাচাৰ্য্যৰমতে ব্ৰহ্মজ্ঞান হ'লে আমাৰ মোক্ষলাভ হয়। কিন্তু ৰামানুজৰ মতে জ্ঞান আৰু কৰ্মৰ যোগেদি ভক্তি সাধন হয় আৰু ভক্তিৰ যোগেদিহে মোক্ষ লাভ হয়।

3. শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে জীৱজগত ব্ৰহ্মতকৈ ভিন্ন নহয়। ৰামানুজৰমতে ঈশ্বৰ, জীৱ, জগত এই তিনিটা একে ব্ৰহ্মৰে তিনিটা অংশ। সেয়েহে ৰামানুজৰ দৰ্শন 'বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ' নামে জনাজাত।

4. শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে মায়াই মিছা জগত সৃষ্টি কৰে। কিন্তু ৰামানুজৰমতে মায়াই বাস্তৱ জগত সৃষ্টি কৰে।

ৰামানুজৰমতে ব্ৰহ্ম স্বগত ভেদযুক্ত। ভেদ তিনিবিধ—

সজাতীয়, বিজাতীয় আৰু স্বগত। শংকৰাচাৰ্য্যৰ মতে, ব্ৰহ্ম ভেদহীন। কিন্তু ৰামানুজে ব্ৰহ্মৰ স্বগত ভেদ স্বীকাৰ কৰে। একেটা বস্তুৰ অন্তৰ্গত এটা অৱয়ৱ বা অংশৰ মাজত আন এটা অৱয়ৱ বা অংশৰ যি ভেদ, তাক স্বগতভেদ বোলে। ৰামানুজৰ মতে ব্ৰহ্ম; জীৱ আৰু জগতৰ মাজত স্বগত ভেদ আছে। কিন্তু ব্ৰহ্ম সজাতীয় বা বিজাতীয় ভেদৰ পৰা মুক্ত।

ৰামানুজৰ মতে, ব্ৰহ্ম বা ঈশ্বৰ জগত উপাদান আৰু নিমিত্ত কাৰণ। ব্ৰহ্মৰ পৰাই জীৱ আৰু জগতৰ সৃষ্টি হয়। গতিকে ব্ৰহ্ম জীৱ আৰু জগতৰ উপাদান কাৰণ। আকৌ যিহেতু ব্ৰহ্মই চিৎ আৰু অচিৎ অংশৰ পৰা বিশ্বজগত সৃষ্টি কৰে, সেয়েহে ব্ৰহ্ম বিশ্বজগতৰ নিমিত্ত কাৰণ। গাখীৰৰ পৰা দৈ সৃষ্টি হোৱাৰ দৰে ব্ৰহ্মৰ পৰা বিশ্বজগতৰ সৃষ্টি হয়। ৰামানুজৰ জগত সৃষ্টিৰ এই মতবাদক 'ব্ৰহ্ম-পৰিণামবাদ' বোলা হয়।

ব্ৰহ্ম, জীৱ (চিৎ) আৰু জগত (অচিৎ)ৰ সম্বন্ধক ৰামানুজে 'অপৃথকসিদ্ধি' বুলি কৈছে। এই সম্বন্ধৰ তাৎপৰ্য হ'ল — ব্ৰহ্মক কেতিয়াও চিৎ আৰু অচিৎৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। ব্ৰহ্ম নিত্য, চিৎ আৰু অচিৎ-ও নিত্য। উপাদান কাৰণৰূপে ব্ৰহ্ম নিষ্ক্ৰিয়। কিন্তু নিমিত্ত কাৰণৰূপে সক্ৰিয়। এনে সক্ৰিয় ব্ৰহ্মই ঈশ্বৰ, জগতৰ সৃষ্টিকৰ্তা, পালনকৰ্তা আৰু সংহাৰকৰ্তা। যিজনে এনে ঈশ্বৰক উপাসনা কৰে তেওঁলোকেই মোক্ষ লাভ কৰে।

প্ৰশ্ন:- ৰামানুজৰ জীৱ সম্বন্ধীয় ধাৰণাৰ তত্ত্ব ব্যাখ্যা দিয়া।

উত্তৰ:- ~~শংকৰৰ~~ অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শনৰ এজন মুখ্য দাৰ্শনিক হ'ল ৰামানুজ। ৰামানুজৰ অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শন 'বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ' নামে জনাজাত।

ৰামানুজৰ মতে দেহযুক্ত আত্মাই জীৱ। শংকৰাচাৰ্যৰ দৰে ৰামানুজৰ মতেও ব্ৰহ্মই পৰমসত্য। কিন্তু চিৎ বা জীৱাত্মা আৰু অচিৎ বা বস্তু ব্ৰহ্মৰ অবিচ্ছেদ্য অংশ। চিৎ আৰু অচিৎ বিশিষ্ট ব্ৰহ্মই পৰমাৰ্থ সৎ। শংকৰাচাৰ্যৰ দৰে জীৱ বা আত্মাক চৈতন্যস্বৰূপ বুলি ৰামানুজে কোৱা নাই। তেওঁৰ মতে চৈতন্য আত্মাৰ নিত্যগুণ। দেহযুক্ত আত্মা বা জীৱ ধৰ্ম্ম জ্ঞানসম্পন্ন।

ৰামানুজৰ মতে, ব্ৰহ্ম জীৱৰ উপাদান আৰু নিমিত্ত কাৰণ। ব্ৰহ্ম জীৱৰ উপাদান কাৰণ, কিয়নো জীৱ ব্ৰহ্মৰ চিৎ অংশৰ পৰা, আৰু জীৱদেহ ব্ৰহ্মৰ অচিৎ অংশৰ পৰা সৃষ্টি। ব্ৰহ্ম জীৱৰ আত্মা আৰু জীৱ হ'ল কায়, তনু আৰু বিশেষণ। আকৌ ব্ৰহ্ম জীৱৰ নিমিত্ত কাৰণ যিহেতু ব্ৰহ্মই জীৱৰ নিয়ন্তা, জীৱ ব্ৰহ্মৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত। ৰামানুজে কয় যে জীৱ নিত্য আৰু জন্ম-মৃত্যু ৰহিত। জীৱ শৰীৰ, মন, ইন্দ্ৰিয়, ~~আৰু~~ অহংকাৰ আৰু বুদ্ধিৰ পৰা ভিন্ন। জীৱ স্বপ্ৰকাশ, আত্মচেতন আৰু জ্ঞানাশ্ৰয়। ৰামানুজৰ মতে, 'অহম্' আৰু আত্মা সমাৰ্থক। সুষুপ্তি আৰু মোক্ষ অৱস্থাত আত্মা 'অহম্' ৰূপে প্ৰতিভাত হয়। অবিদ্যা আৰু কৰ্মৰ কাৰণে জীৱ বন্ধনযুক্ত হৈ জন্ম-মৃত্যুৰ চক্ৰত আবদ্ধ হয়। মোক্ষ অৱস্থাত কৰ্মফল ভোগ বিনাশ হোৱাৰ পাছত জীৱৰ জ্ঞান আৰু আনন্দ ব্ৰহ্মৰ দৰে নিত্য, বিশুদ্ধ আৰু অসীম হৈ পৰে। এনে অৱস্থাত জীৱাত্মা ~~জ্ঞানী~~ ও জ্ঞানবান আৰু জ্ঞান স্বৰূপ হয়। ~~আৰু জীৱাত্মাৰ অহম্ (Pure ego)~~ ৰ

গতিকে, ৰামানুজৰ মতে ব্ৰহ্ম সত্য, ব্ৰহ্মৰ অংশ হিচাপে